

- Şerif Mardin, *Türkiye, İslam ve Sekülerizm*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2011, 288 s.
Değerlendiren: Faruk Karaarslan*

Şerif Mardin, Modern Türkiye’de İslam, İdeoloji, Said Nursi Olayı, Jön Türkler’in Siyasi Fikirleri gibi netameli konularda yaptığı çalışmalarla öne çıkmış ve alanında dünya çapında üne kavuşmuş bir sosyal bilimcidir. Özellikle merkez-çevre teorisi üzerinden Türkiye siyasetini okumaya çalışması, birçok sosyal bilimciye ilham olmuş ve bu özgün yanı onun, Türkiye’de sosyal bilim alanında bir otorite olarak kabul edilmesini sağlamıştır. Akademik çalışmalarının yanı sıra köklü bir aileye mensup olması ve bir dönem Türkiye siyasi hayatında aktif rol alması, Mardin’in Türkiye düşünce hayatında tanınırlığının artmasını sağlamıştır.

Şerif Mardin’in gerek muhtelif yerlerde yazdığı makaleleri gerekse de telif eserleri 1983 yılından bu yana Bütün Eserleri serisi hâlinde İletişim Yayınları’ndan yayımlanmaktadır. Bu serinin son kitabı *Türkiye, İslam ve Sekülerizm* adını taşımaktadır. Bütün Eserleri serisinin onuncusu olan eser, Şerif Mardin’in makalelerinin derlenmesi yolu ile oluşturulan beşinci kitaptır. Özellikle 19. ve 20. yüzyılda Türkiye’de İslam’ın konumunu, politik alan ile olan ilişkisini ve dönüşümünü sekülerleşme perspektifinden okumayı hedefleyen eser, sekiz makale ve iki söyleşiden oluşmaktadır. Orjinali İngilizce ve Fransızca yazılan makaleleri Türkçe’ye çevirme görevini Elçin Gen ve Murat Bozluolcay üstlenmiştir.

Eserin ilk makalesi, *19. Yüzyılda Osmanlı’da Kamusal Kimlik İnşası Üzerine Bazı Değerlendirmeler* başlığını taşımaktadır. Başlıktan da anlaşılacağı üzere Mardin bu makalesinde, 19. yüzyılda Osmanlı kamusal kimliğinin nasıl dönüştürüldüğünü ve hangi araçlarla politik bir kamu inşasına girildiğini konu edinmektedir. Ona göre bu inşa çabası, padişahın birleştiriciliğinin yerine ikame edilecek yeni bir olgu arayışından kaynaklanmaktadır. Bu olgu, Batı Avrupa’nın yükselen değeri olan “vatan” kavramı ekseninde şekillenmiştir ve Osmanlı’da kamusal kimlik inşası, bu eksen üzerinden gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. III. Selim ile birlikte başlayan kamusal kimlik inşasının en somut görünümü dilde sadeleşme çabalarıdır. Özellikle II. Mahmud ile zirveye ulaşan bu çaba, temelde İslam-Osmanlı kültürü söylemini konuşma dili ile uyumlu hâle getirmeyi kapsamaktadır. Mardin’e göre Osmanlı’da yeni bir kamu oluşturma çabasının resmî belgesi Tanzimat fermanıdır (s. 16). Çünkü Tanzimat Fermanı ile birlikte yeni bir kamu oluşturma çabası, kurumsal düzeyde ve aleni bir şekilde ilan edilmiştir. Elbette bu yeni kamu inşasında en önemli aktörler aydınlardır. Ona göre Ziya Paşa, Namık Kemal, Ahmet Mithat ve İbrahim Şinasi gibi dönemin popüler isimleri, yaptıkları neşriyatlarla 19. yüzyıl Osmanlı kamu inşasının aydınları rolünü üstlenmişlerdir.

* Öğretim Görevlisi, Erciyes Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü.

Eserin ikinci makalesi, *Jön Türklerin Yabancılaşması: "Devrimci Şuur"a Dair Kısmi Bir Açıklama Çabası* başlığını taşımaktadır. Birinci makalenin devamı niteliğinde okunabilecek olan bu makale, dönemin Osmanlı elitinin üç neslinden (Tanzimat'ın kurucuları, Genç Osmanlılar ve Jön Türkler) sonuncusu olan Jön Türkler'in kendi sosyal dinamiklerine ve içinden geldikleri islahatçı geleneğe yabancılaşarak "devrimci şuur"a sahip olma sürecini konu edinmektedir. Mardin'e göre bu üç Osmanlı nesli de devletin bekası ideolojisini benimsemiştir. Fakat Jön Türkler, kendinden önceki diğer iki nesilden farklılaşarak hızlı bir şekilde Batı Avrupa'da popüler olan pozitivism anlayışını siyasi doktrin olarak kabul etmiştir. Mardin, bu süreci, Jön Türkler'in entelektüel derinliklerinin Tanzimat'ın kurucu aydınlarına ve Genç Osmanlılar'a nispeten çok daha az olmasına bağlamaktadır. Analizini bir ileri noktaya taşıyarak Jön Türkler'in padişaha karşı çıkmasının arkasında fikrî bir temellendirmenin olmadığını ve ayaklanmalarının, yaşadıkları siyasal sistemde kendilerine yer bulamamalarından kaynaklandığını belirtmektedir (s. 27). Bu bağlamda Mardin, Jön Türkler'in devrimci şuura sahip olma süreçlerini üç düzeyde işlemektedir; i) kabul görmüş yaşam stratejilerindeki değişim, ii) toplumu bir bütün olarak görme mecburiyeti, iii) yeni eğitim sisteminin ortaya çıkması (s. 27). Bu üç düzey içinden eğitim sisteminde yaşanan dönüşüm üzerinde özellikle durmakta ve Comtecu fikrî temellere dayanarak yeniden organize edilen eğitim sisteminin yabancılaşmaya sebep olduğunu belirtmektedir.

Eserin en hacimli makalesi, *19. ve 20. Yüzyıllarda Osmanlı'da ve Türkiye'de İslam* başlığını taşımaktadır. Mardin, bu makalesinde 19. ve 20. yüzyıllarda yaşanan sekülerleşme sürecinde İslam'ın nasıl bir konumda yer aldığını değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Bu süreç zarfında İslam'ın konumuna dair bilindik tezlerin eksik yönlerine dikkat çekerek makalesine başlayan Mardin, 19 ve 20. yüzyıllarda İslam'ın gerilediğine ve sekülerizmin zafer kazandığına yönelik görüşlerin, İslam'ın bugünkü konumunu açıklamada yetersiz kaldığını belirtmektedir. Ona göre, İslam'ın sekülerleşmesini sadece devlet politikalarında görmek mümkündür (s. 43). Bundan dolayı sosyal bilimciler, Türkiye'de İslam'ın konumunu değerlendirirken devlet politikalarından bağımsız olarak şekillenen örtük süreçleri göz önünde bulundurmalıdırlar. Bu örtük süreçler, modern dünyada İslam'ın taşıyıcıları olarak nitelendirilebilecek unsurlar sayesinde şekillenmiştir ve bu unsurları iki ana tema üzerinden analiz etmek mümkündür. Birincisi toplumsal hayatta görünürlüğünü yitirmek zorunda kalan tarikat ve cemaatlerdir. Modernleşme sürecinde yeraltına çekilmek zorunda kalan tarikat ve cemaatler –Mardin'in deyiimi ile İslami şebekeler- sekülerleşme sürecine karşılık İslami değerlerin nesilden nesil aktarılması sürecinde aktif bir rol üstlenmiştir (s. 59). İslam'ın taşıyıcısı konumunda olan bir diğer unsur, İslami alandaki entelektüelleşmedir. Müslümanlar açısından birçok olumlu ve olumsuz gelişmelere sebep olan bu entelektüelleşme, Modern Türkiye'de İslam'ın bugünkü konumunu anlayabilmek için göz ardı edilmemesi gereken bir süreçtir (s. 58). En temelde bu iki kanal üzerinden aktarılan ve şekillenen İslam'a, modernleşme sürecinde birçok siyasi ve fikrî akım eklenmiştir ve bu sebeple çağdaş İslam'ı muğlak ve değişken bir dizi tavır olarak incelemek gereklidir. Özellikle İslam'ın milliyetçilik ve

modern kurumlara ilişkisi, sürekli değişken, çok yönlü ve kendi içinde pek çok çelişkileri barındıran bir zeminde yer almasına sebep olmuştur. Bu sebeple Mardin'e göre İslam'ın yaşadığı dönüşümü ve bugünkü konumunu, bu karmaşık ve eklektik süreci göz önünde tutarak okumak gereklidir.

Şerif Mardin, eserin son üç makalesinde bir dayanışma modeli olarak ortaya konan Türk milliyetçiliği ile İslam'ın karşılaşması sonrasında ortaya nasıl bir sentezin çıktığını ve bu sentezin toplumsal alanda nasıl temsil edildiğini incelemektedir. Sırasıyla *Türk Milliyetçiliği: Sınıflandırma Sisteminden Dayanışma Sistemine*, *Kitle Toplumunda İslam: Uyumla Kutuplaşma Karşı Karşıya* ve *Operasyonel Kodlarda Süreklilik, Kırılma ve Yeniden İnşa: Dün ve Bugün Türk İslami İstisnacılığı* başlıklarını taşıyan bu makaleler, en genel manada toplumun gündelik hayatında milliyetçilik ideolojisi ile İslam'ın nasıl bütünleştiğine ve İslam'ın kültürde paylaşılan, fakat görünürlüğü olmayan anlamlar üzerinden nasıl yaşadığına dikkat çekmektedir. Mardin, özellikle son makalesinde *operasyonel kod* kavramı üzerinden İslam'ın bugünkü durumunu analiz etmekte ve İslam'ın siyasal alana taşınma sürecini incelemektedir. Bu yönü ile son yıllarda yoğunlukla tartışılan İslam ve siyaset arasındaki ilişki konusuna dair kısmi açıklamalar getirmenin yanı sıra *operasyonel kod* kavramı ile Modern Türkiye'nin resmî tarihinin karmaşık, bir o kadar da iç içe geçmiş bir tarihinin olduğunu vurgulamaktadır. Ona göre "Modern Türkiye'nin tarihi, ne cumhuriyetçilik ve saltanat arasında bir çatışmanın ne de İslam ve sekülerizm ile çerçeveslenen bir kavganın tarihidir. Modern Türkiye'nin tarihi, birbiri içine nüfuz eden ve yakınlıkları içinde dönüştürülen 'geleneksel' güçler ve modernlik arasında karmaşık, çok katmanlı bir karşılaşmadır. Modern Türkiye'nin tarihi, aynı zamanda bu güçlerin buluştuğu ve değiştiği yeni alanların yaratılışının öyküsüdür" (s. 198).

Eserin son iki metni, Şerif Mardin ile yapılan söyleşilerden oluşmaktadır. Bu söyleşilerin ilkinin Gökhan Çetinsaya, Coşkun Çakır, Ahmet Okumuş ve Alim Arlı, diğerini ise Ahmet Çiğdem, Fethi Açıkel, Necmi Erdoğan ve Tanıl Bora gerçekleştirmiştir. *Şerif Mardin ile Türk Siyaset Düşüncesi Üzerine* adını taşıyan ilk söyleşi, üç tema ekseninde gerçekleşmiştir. Bunlardan ilki, Şerif Mardin'in şahsi öyküsünü ve Türkiye sosyal bilimindeki konumunu; ikincisi, Türkiye ve dünyadaki siyaset bilimi çalışmalarına dair gözlemlerini; üçüncüsü ise Türkiye'nin bugünkü siyasi atmosferine ve toplumsal yapısına dair görüşlerini kapsamaktadır. *Şerif Mardin ile Merkez Çevre Analizi Üzerine* başlığını taşıyan diğer söyleşi ise Mardin'in Türkiye Siyasi Hayatı'nı anlayabilmek için geliştirdiği merkez çevre teorisi üzerine odaklanmaktadır.

Metnin bu kısmına kadar, eserde içinde yer alan makale ve söyleşilerin muhtevasına dair çerçeveler çizerek bu metinlerin hangi konuları ele aldığını belirtmeye çalıştık. Eseri bir bütün olarak değerlendirip hülasa edecek olursak Şerif Mardin, Osmanlı'nın son döneminde başlayarak günümüze kadar dönüşümü devam eden İslam'ın sekülerleşmesini ve kendisine eklenen görüşlerle birlikte nasıl yeniden şekillendiğini ve tüm bu sürecin toplumsal ve politik alanda nasıl tezahür ettiğini incelemiştir. Bu incelemeyi yaparken bugünün Türkiye'sini anlamayı hedeflemiş ve bu bağlamda sekü-

lerleşmenin İslam'a karşı zafer kazandığı tezine karşı çıkararak sürecin zannedildiğinden çok daha karmaşık geliştiğine dikkat çekmiştir.

İslam'ın Modern Türkiye'de nasıl bir seyir izlediği ve sekülerizm ile ilişkisinin nasıl şekillendiği konusu, Türkiye'nin sosyal bilim geleneğinde en fazla tartışılan konular arasındadır. Bugüne kadar bu konuya dair birçok ideolojik veya argümantatif yaklaşım getirilmiştir. Bunun yanı sıra konunun birçok boyutu ve bağlamı olduğu aşikârdır. Böylesine kökleşmiş bir konuyu ele almanın her şeyden önce teknik sıkıntıları vardır. Bu sebeple Mardin'in bazı görüşlerini yeterince açamamasını, bu teknik sıkıntılara bağlamak mümkündür. Fakat Türkiye'de İslam'ın seyrini incelerken iktisadi faktörlere dikkat çekmemek, konunun genel çerçevesini çizmeyi amaçlayan bir metinde dahi eksiklik olarak değerlendirilebilir. Her şeyden önce İslamcılığın 20. yüzyılda Osmanlı'nın yaşadığı iktisadi ve siyasi bunalımlara çözüm bulmayı amaçlayan bir arayış ideolojisi olarak ortaya çıktığını kaydetmek gereklidir. Bunun yanı sıra bugünün Türkiye'sinde İslam'ı anlayabilmek için, özellikle Müslümanların 1980 sonrasında ve günümüzde ekonomik alan ile ilişkilerinin hangi düzlemlerde geliştiğinin tespiti yapılmalıdır. Nitekim politik alanın el değiştirmesi sürecini iktisadi süreçlerden bağımsız okumak mümkün değildir. Eserin muhtevasına yöneltilebilecek bir diğer eleştiri, 19. ve 20. yüzyıl Osmanlı'sında ve Türkiye Cumhuriyeti'nde İslam'ın incelenmesi yapılırken *ümme*t nosyonu üzerinden bir okuma yapılmamış olmasıdır. İslam ile *ümme*t nosyonu arasında ontolojik bir bağ olarak kabul edebileceğimiz metinsel bağa, hatta tüm dünyadaki Müslümanlar için son derece önemli olan ve *ümme*t nosyonu üzerine şekillenen *halife* figürüne rağmen böyle bir değişkeni hesaba katmadan Türkiye'deki İslam'ı anlamak zor görünmektedir. Mısır'da kurulan İhvan hareketinin, Pakistan'da Mevdudi'nin önderliğini yaptığı Cemaat-i İslamiye anlayışının, İran Devrimi'nin, Afganistan İslami direnişinin vb. Türkiye'de hem entelektüel hem de toplumsal alanda derin akıntılara sebep olduğunu düşündüğümüzde ya da bu duruma karşı olarak kurgulayabileceğimiz Türkiye'deki cemaatlerin ve sivil toplum kuruluşlarının yurt dışındaki Müslümanlara yönelik faaliyetlerini (özellikle eğitim faaliyetleri) hesaba kattığımızda, *ümme*t nosyonunu göz önünde bulundurma zorunluluğu daha da netleşmektedir. Bu eksikliğe karşın Mardin'in, milliyetçilik nosyonu üzerinden İslam'ın seyrini okuma denemesine birçok yerde rastlamak mümkündür. Esasında Türkiye'de İslam'a dair kalem oynatan birçok düşünürde milliyetçiliği merkeze alan, fakat *ümme*tçiliği yok sayan bir İslam okuması mevcuttur. Avrupa sosyal bilim geleneğinde, toplumsal hareketlerin milliyetçilik üzerinden okunmasını içeren çok güçlü bir literatürün var olduğunu düşündüğümüzde bu durumun epistomolojimizin ve metodolojimizin Avrupa sosyal bilim anlayışının ön gördüğünün ötesine geçememesinden kaynakladığını belirtebiliriz.

Belirttiğimiz üzere eser, makale ve söyleşilerin derlenmesi yolu ile oluşturulmuştur. Bu sebeple derleme eserlerin karşı karşıya kaldığı en önemli yapısal problemin, ele aldığı konuyu bütünlüklü ve sistematik bir şekilde inceleyememesi olduğunu göz önünde bulundurarak esere yönelmek gerekmektedir. Bu durum, her ne kadar eserin başlığı *Türkiye, İslam ve Sekülerizm* olsa da eseri Şerif Mardin'in Türkiye, İslam ve Sekülerizm'e

dair yazdığı makale ve söyleşilerinin derlemesi olarak adlandırılması gerektiği anlamına gelmektedir. Yani esere Türkiye’de İslam ve sekülerizmin seyrini okuma niyetinden çok, bu konularda Şerif Mardin’in ne söylediklerini anlayabilmek niyeti ile yaklaşmak gereklidir. Nitekim eser ne hacimsel ne de muhteva olarak Türkiye’de İslam ve sekülerizm konusunu kapsamaktan uzaktır. Derleme eserlerde çoğunlukla karşılaşılan ve bir handikap olarak değerlendirilebilecek olan bir diğer husus, bazı tezlerin ve görüşlerin farklı makalelerde tekrar ediliyor olmasıdır. Bu tekrarlar, konunun pekişmesi açısından gerekli olan ve başka bir bağlam ortaya koyan tekrarlardan ziyade farklı zamanlarda yazılan makalelerde önceden ortaya konmuş görüşlere tekrar yer verilmesinden kaynaklanmaktadır. Örneğin Mardin’in eserinde, Nakşibendiliğin İslam’ın örtük bir süreç olarak aktarılmasındaki rolüne hem 19. ve 20. Yüzyıllarda Osmanlı’da ve Türkiye’de İslam hem de *Operasyonel Kodlarda Süreklilik, Kırılma ve Yeniden İnşa: Dün ve Bugün Türk İslami İstisnacılığı* adlı makalelerde yer verilmiştir. Hatta bu sebeple bu iki farklı makalede iki alt başlık olarak *Nakşibendilik* yer almıştır. Yine dile yapılan politik müdahalenin bir hafıza kopuşuna sebep olduğu tespiti, muhtelif yerlerde tekrarlanmıştır. Örneklerini çoğaltabileceğimiz bu husus, yazarın daha iyi anlaşılması açısından işlevsel olarak görünse de okuyucuyu tekrara zorlaması sebebiyle eseri sıkıcı hâle getirebilmektedir.

Mardin’in eserinde dikkat çeken en önemli hususlardan birisi, kaynakça kısmında çok fazla eserin yer almasıdır. Bu, Mardin’in, çalışmalarını titizlikle yürüttüğünün işareti olması açısından oldukça önemlidir. Fakat eserde, özellikle İslami cemaatlerden bahsedilirken akademik çevrelerce oldukça yüzeysel bulunan Ruşen Çakır’ın eserlerine çokça atıf yapılması oldukça şaşırtıcıdır. Özellikle Çakır’ın *Ayet ve Slogan* adlı eserinde yer alan bazı tespitler, Mardin’in bazı analizlerinde bir argüman olarak değerlendirilmiştir (s. 77). Çakır’ın yanı sıra İsmail Kara, Halil İnalçık, Ö. Lütfi Barkan, Niyazi Berkes, Dücane Cündioğlu ve Fahri İz gibi düşünürler, Mardin’in çokça atıf yaptığı isimler arasında yer almaktadır.

Sonuç olarak eser, Türkiye’de sosyal bilim alanında bir otorite olarak kabul edilen Şerif Mardin’in, Türkiye, İslam ve sekülerizm konularına dair görüşlerinin anlaşılması ve İslam’ın modernleşme serüvenini incelemesi açısından oldukça önemlidir. Bunun yanı sıra Şerif Mardin’in, akademik hayatını anlattığı ve Türkiye’de sosyal bilim yapma anlayışına değindiği söyleşisi, genç sosyal bilimciler açısından tecrübe aktarımı olarak değerlendirilebilir.